

Сачко О. В.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

LEGAL PERSONALITY OF INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS: STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Встановлено, що існує два основних погляди на інститут міжнародної правосуб'єктності. Відповідно до першого, вона полягає у наявності у суб'єкта прав та обов'язків, а також це діяльність суб'єкта міжнародного права у його сфері. Прихильники другого підходу розглядають міжнародну правосуб'єктність як юридичну властивість, яка передбачає можливість суб'єкта мати права та їх реалізовувати. Окреслено погляди на міжнародну правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій: по-перше, визнання за міжнародними неурядовими організаціями певного обсягу міжнародної правосуб'єктності; по-друге, заперечення існування в міжнародних неурядових організаціях міжнародної правосуб'єктності; по-третє, наявність в міжнародних неурядових організаціях спеціальної правосуб'єктності. Охарактеризовано сучасний стан визначення міжнародної правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій в міжнародних нормативно-правових актах. З'ясовано, сьогодні на міжнародному глобальному рівні, міжнародні неурядові організації мають консультативний статус, який закріплений у міжнародно-правових документах і відповідно до нього володіють спеціальною правосуб'єктністю, і є учасниками тільки певного кола відносин, у рамках окремої галузі галузі міжнародного права. На регіональному рівні нормативно закріпленою є повна міжнародна правосуб'єктність. При цьому відсутній єдиний правовий документ, в якому закріплено повну правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій. Означено, сьогодні міжнародні неурядові організації виконують низку суспільно важливих функцій, а в майбутньому буде зростати їх участь в управлінні суспільними процесами, як на національному, так і на регіональному, субрегіональному та глобальному рівнях. Доведено, що глобалізація та цифровізація як багатовекторні процеси є чинниками, що сприяють подальшій інституціалізації міжнародних неурядових організацій як суб'єкта міжнародного права і суб'єкта міжнародних відносин. Зазначено перспективу отримання міжнародними неурядовими організаціями повноцінного міжнародного правового статусу на глобальному рівні в майбутньому.

Ключові слова: міжнародна неурядова громадська організація; міжнародна правосуб'єктність; суб'єкт міжнародного права; суб'єкт міжнародних правовідносин; глобалізація; цифровізація; цифрові права.

It has been established that there are two main views on the institution of international legal personality. According to the first, it consists in the presence of the subject of rights and obligations, as well as the activity of the subject of international law in his field. Proponents of the second approach consider international legal personality as a legal property that provides for the ability of the subject to have rights and to exercise them. Views on the international legal personality of international non-governmental organizations are outlined: firstly, the recognition of a certain amount of international legal personality by international non-governmental organizations; secondly, denial of the existence of international legal personality in international non-governmental organizations; thirdly, the presence of special legal personality in international non-governmental organizations. The current state of determining the international legal personality of international non-governmental organizations in international regulatory and legal acts is characterized. It has been clarified that today at the international global level, international non-governmental organizations have consultative status, which is enshrined in international legal documents and, in accordance with it, have a special legal personality, and are participants only in a full circle of relations, within a separate branch of the field of international law. At the regional level, full international legal personality is normatively established. At the same time, there is no single legal document that enshrines the full legal personality of international non-governmental organizations. It is noted that today international non-governmental organizations perform a number of socially important functions, and in the future their participation in the management of social processes will increase, both at the national and at the regional, subregional and global levels. It is proved that globalization and digitization as multi-vector processes are factors contributing to the further institutionalization of international non-governmental organizations as a subject of international law and a

subject of international relations. The prospect of international non-governmental organizations obtaining a full-fledged international legal status at the global level in the future is indicated.

Key words: *international non-governmental public organization; international legal personality; subject of international law; subject of international legal relations; globalization; digitization; digital rights.*

Постановка проблеми. На початку ХХІ століття міжнародні неурядові організації (НУО) постали як впливові учасники міжнародних правовідносин. Вони ефективно функціонують як самостійні та дієві суб'єкти міжнародних відносин, які впливають на світовий політичний процес як в глобальному, так і в регіональному вимірах; репрезентують широкі суспільні інтереси, що виходять за межі окремих держав; здійснюють безпосередній тиск на уряди; контролюють виконання міжнародних угод; забезпечують аналіз та експортну оцінку політичних проблем; сприяють ефективності та оптимізації міжнародного співробітництва [1]. При цьому залишається дискусійним питанням їх правосуб'єктності. З одного боку, сьогодні відбувається перерозподіл функцій між учасниками глобальної політики – від держав до громадських інституцій, збільшуються сфери їх взаємодії, а з іншого неурядові громадські організації виконують свої функції опосередковано. Відповідно, стає складно дослідити їх наявні права та обов'язки, установлені договірними нормами міжнародного права. До того ж, розвиток інформаційного суспільства обумовлює виникнення абсолютно нових правовідносин. Цифрові технології, Інтернет, формують самостійний юридично значимий простір, який може бути необмежений територією держави, об'єднують держав і навіть континентів, в ньому виникають особливий різновид суб'єктивних прав – цифрових. Постає питання здатності неурядових громадських організацій брати участь в нових правовідносинах, набуття ними додаткового обсягу прав. Тому, дослідження правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій в умовах глобалізації та цифровізації міжнародних відносин має як теоретичний, так і практичний аспект.

Аналіз публікацій. Участь міжнародних неурядових організацій в нових сферах діяльності, посилення їх ролі у формуванні глобального громадянського суспільства викликає все більшу увагу до питання їх міжнародної правосуб'єктності. У зв'язку з цим вивчення поточного стану та перспектив розвитку

їх правосуб'єктності в майбутньому набуває особливої актуальності. Дослідженням міжнародних неурядових організацій як учасників міжнародних відносин присвятили свої наукові розвідки Н. Котенко, С. Карпенко, Л. Чернявська. Теоретичному аналізу тенденцій розвитку міжнародної правосуб'єктності присвятила увагу Н. Камінська, а Д. Кулеба дослідив перспективи розвитку теорії правосуб'єктності. Особливості міжнародно-правової суб'єктності міжнародних організацій, зокрема і неурядових, в своїх роботах розглядали У. Ільницька, І. Жеребятнікова, А. Абашидзе, Я. Вільчак, О. Дунас, О. Задорожній, Є. Львова, А. Матвійчук, Л. Моджорян, О. Тарасов, Д. Фельдман, О. Шibaєва, О. Шпакович та багато інших.

Мета дослідження – дослідити поточний стан правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій та визначити перспективи її розвитку в майбутньому.

Основна частина. Станом на першу декаду ХХІ століття теорія міжнародного права запропонувала два основних погляди на інститут міжнародної правосуб'єктності. Відповідно до першого вона полягає у певних правах та обов'язках [2]. Стверджується також, що «міжнародна правосуб'єктність – це діяльність суб'єкта міжнародного права у його сфері [3]. Тобто, у викладі прихильників цього погляду міжнародна правосуб'єктність матеріальна і відносна, оскільки полягає у конкретних правах та обов'язках суб'єкта, кількість яких свідчить про більший або менший рівень правосуб'єктності [4].

Другий підхід поділяють вчені, які переконані, що міжнародна правосуб'єктність – це лише юридична властивість, яка передбачає можливості суб'єкта мати права та їх реалізовувати, а не самі права [5]. При цьому справедливо наголошується, що правосуб'єктність полягає у здатності суб'єкта брати участь у правовідносинах, незалежно від його реальної участі в них [6].

Загалом, підходи до визначення суб'єктів міжнародного права, на думку Н. Камінської,

розділяють за такими напрямками: 1) лише держави можуть виступати суб'єктами міжнародного права; 2) суб'єкти міжнародного права – це всі учасники міжнародних відносин; 3) суб'єктами міжнародного права виступають лише творці міжнародних міжнародних прав та обов'язків; 4) щоб бути суб'єктом міжнародного права, необхідно виступати тільки носієм міжнародних прав та обов'язків; 5) можливість створювати норми міжнародного права та володіти у відповідності до них певними правами та обов'язками міжнародного характеру; 6) критерії віднесення до суб'єктів міжнародного права – сукупність таких ознак: наявність можливостей та юридичних властивостей як самостійного утворення, здатність володіти правами і виконувати обов'язки відповідно до норм міжнародного права, брати участь у створенні й реалізації таких норм; 7) суб'єкти міжнародного права – учасники міжнародних відносин, які наділені правами та обов'язками, здійснюють їх на основі міжнародного права і несуть у разі необхідності міжнародно-правову відповідальність; 8) суб'єктом міжнародного права є лише той учасник міжнародних відносин, який має право укладати міжнародні договори [7]. Дослідниця також зазначає, що аналіз міжнародної правотворчої і правозастосовної практики демонструє визнання певного обсягу міжнародної правосуб'єктності за міжнародними неурядовими організаціями [7]. З нею погоджується С.А. Войтович, і вказує на той факт, що міжнародні організації мають певну міжнародну правосуб'єктність, яка, проте є обмеженою сферою їх діяльності [с.21; 8].

Проте, іншої думки дотримується І. Ільницька, яка аналізуючи правову природу неурядових міжнародних організацій зазначає, що вони не є суб'єктами міжнародного права, проте можуть функціонувати як суб'єкти міжнародно-правових відносин [1].

М. Баймуратов говорить, що міжнародні неурядові (громадські) організації ... мають спеціальну правосуб'єктність через те, що їм надається консультативний міжнародно-правовий статус при міжнародних міжурядових організаціях [с. 119; 9].

Вважаємо, при з'ясуванні стану і визначенні перспектив розвитку правосуб'єктності міжнародних організацій, необхідно перш за все

взяти до уваги еволюцію розуміння їх правової природи, яка закріплена в міжнародних правових актах.

Термін «неурядова організація» (від англ. non – governmental organization (NGO) виник у лексиконі міжнародно-правової науки разом із прийняттям Статуту ООН. Уперше сам термін «неурядова організація» було використано на конференції ООН у Сан-Франциско в 1945 році у зв'язку із необхідністю диференціювати в Статуті ООН права участі для міжурядових спеціалізованих установ та міжнародних приватних організацій [10].

Стаття 71 Статуту ООН розглядає міжнародні неурядові організації як складову системи ООН, а також визначає зміст співробітництва з ЕКОСОП, який обмежується консультаціями. Так, зокрема, положення Статуту ООН, а саме його ст. 71 вказує, що Економічна та Соціальна Рада уповноважується проводити необхідні заходи для консультацій з неурядовими організаціями, що зацікавлені у питаннях, які входять до її компетенції. Такі заходи можуть бути встановлені з міжнародними організаціями, а у випадку необхідності – з національними організаціями після консультацій із зацікавленим членом організації. Важливо зазначити, що Статут ООН не дає визначення неурядових організацій, а лише вказує на те, що це поняття включає в себе міжнародні та національні організації [с. 345–346; 11].

Економічна та соціальна Рада ООН (далі – ЕКОСОП) уповноважена встановлювати консультативні відносини з певними організаціями, що мають назву «неурядові». Встановлені дві категорії консультативного статусу: категорія I (загальний консультативний статус) та категорія II (спеціальний консультативний статус). Окрім того, складається перелік міжнародних неурядових організацій, що підтримують відносини із ЕКОСОП, але які не мають консультативного статусу (так званий «Перелік»). Консультативний статус категорії I надається тим міжнародним неурядовим організаціям, які тісно пов'язані з більшою частиною видів діяльності ЕКОСОП, можуть вносити постійний та суттєвий вклад в діяльність ООН та членський склад яких представляє головні верстви населення в більшості держав світу. Консультативний статус категорії II надається організаціям,

що мають спеціальну компетенцію лише в окремих галузях діяльності. Міжнародні неурядові організації, яким надано консультативного статусу, мають певні права та обов'язки [15].

Вони можуть вносити пропозиції щодо порядку денного ЕКОСОП, а їхні представники – бути присутніми на його засіданнях, надавати письмові заяви та виступати в Раді ЕКОСОП з усними заявами. Обов'язком міжнародних неурядових організацій, що мають консультативний статус, є надання Комітету з організації консультацій з неурядовими організаціями (допоміжний орган ЕКОСОП) короткої доповіді щодо своєї діяльності, в якій повинна бути інформація про заходи, що проводяться цією організацією на підтримку діяльності ООН [с. 345–346; 11].

У Резолюції ЕКОСОП від 27 лютого 1950р. вказується, що «будь-яка» міжнародна організація, яка не створена на основі міжурядового договору, вважається неурядовою [12].

Згідно з Резолюцією ЕКОСОП від 23 травня 1968р. 1296 (XIV) міжнародна неурядова організація – це будь-яка міжнародна організація з недержавним характером представництва, добровільним характером діяльності, яка ґрунтується не на підставі міжурядової угоди та не переслідує комерційної мети [13].

Згідно з Резолюцією ЕКОСОП від 24 липня 1996р. 1996/31, а саме пункт 12 резолюції дає пояснення, що під «неурядовою громадською організацією» для цілей ЕКОСОП розуміється організація, яка не заснована будь-яким державним органом чи на основі міжурядової угоди і відповідає наступним умовам: має «представницьку структуру»; має «відповідний механізм звітності перед своїми членами»; її члени «здійснюють ефективний контроль за її політикою та діяльністю шляхом використання права голосу та через інші відповідні демократичні та транспарентні процеси прийняття рішень» [14].

На основі прецеденту і ООН, і ЕКОСОП значна кількість міжнародних міжурядових організацій затвердили консультативний статус для неурядових громадських організацій, запровадили системи їхньої акредитації, причому саме трактування того, які організації вважати неурядовими організаціями, відрізняється одне від одного [15].

24 квітня 1986 р. Рада Європи розробила Європейську конвенцію про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій [16], приєднуючись до якої держави, погоджуються визнавати за неурядовими організаціями, що засновані відповідно до законодавства інших держав – учасниць Конвенції Ради Європи, національний режим на основі мінімальних формальностей. Ст. 1 Конвенції ради Європи зазначає: «Ця Конвенція застосовується до асоціацій, фондів та інших приватних інститутів, які відповідають наступним вимогам: а) мають некомерційну суспільно корисну мету міжнародного значення; б) засновані документом, що регулюється внутрішнім законодавством Сторони; с) виконують свою діяльність як мінімум на території двох держав; d) мають зареєстрований офіс на території такої Сторони чи будь-якої іншої сторони» [16].

У 2006 році глави одинадцяти провідних міжнародних організацій, що виступають на захист прав людини, довкілля і соціального розвитку, підписали Хартію загальної відповідальності міжнародних неурядових організацій [18].

Отже, можливо констатувати, сьогодні на міжнародному глобальному рівні, міжнародні неурядові організації мають консультативний статус, який закріплений у міжнародно-правових документах і відповідно нього володіють спеціальною правосуб'єктністю, і є учасниками тільки певного кола відносин у рамках окремої галузі міжнародного права.

На регіональному рівні нормативно закріплено наявність у них повної міжнародної правосуб'єктності.

Сьогодні міжнародні неурядові організації виконують низку функцій: інформаційну (збір, аналіз, розповсюдження інформації); нормативну (участь у процесах встановлення стандартів діяльності в окремих галузях); наглядову (контроль за дотриманням норм права); оперативну (цільове використання ресурсів – технічних, гуманітарних, освітніх тощо); формування міжнародної громадської думки; висловлення і захист інтересів членів організації; налагодження зв'язків і співробітництва між національними організаціями, що існують поза впливом урядових структур [1].

За висновками відомого науковця Е. Гідденса, у найближчому майбутньому держава збереже значну частину своїх адміністративних, економічних та культурних функцій як у внутрішній політиці, так і на зовнішній арені. В той же час зросте участь в управлінні різноманітних неурядових організацій, ділових корпорацій та інших угруповань [19].

Крім того, у середині минулого століття кількість міжнародних неурядових організацій різко збільшилася... Суспільство відчуло нагальну потребу в організації громадськості різних держав для спільного успіху. Значний вплив мав та має процес глобалізації, що на сьогодні набув великого розмаху [15]. Причинами, які впливають на збільшення кількості міжнародних неурядових організацій є: недостатні можливості окремих держав та міжнародних міжурядових організацій для вирішення нових міжнародних проблем; посилення демократичних процесів у сфері внутрішніх та міжнародних відносин; зростаюче бажання індивідів збільшити контроль за процесом прийняття рішень у питаннях, які стосуються їхніх життєвих інтересів (екологія, права людини, економічний та політичний розвиток); трансформація у сфері національних інтересів держав: рух від державних інтересів («суверенітету») до загальнолюдських цінностей – таких як права людини та захист навколишнього середовища; розширення можливостей транскордонних зв'язків та діяльності суспільства різних держав, можливостей технологічного прогресу [20].

Пріоритетними напрямками діяльності міжнародних неурядових організацій на макрорівні є сприяння у формуванні: правової держави: лобіювання інтересів суспільства та окремих громадян, інформування громадян для забезпечення їх виваженого політичного вибору, забезпечення прозорості та звітності державних структур, моніторинг виконання міжнародних конвенцій та вимог власного законодавства тощо; економічної політики: інформування громадськості у різноманітних питаннях в сфері виробництва, зміцнення організацій, які захищають права працівників, споживачів тощо; міжнародного порядку: рівноправні торгові відносини, складання угод із захисту навколишнього середовища, прав людини тощо [10].

Завдання міжнародних неурядових організацій на мікрорівні спрямовані на розвиток громадянського суспільства: зміцнення матеріально-ресурсної основи громадянського суспільства: зміцнення місцевих організацій, створення та зміцнення інститутів, які представляють і відстоюють різноманітні інтереси міжнародних неурядових організацій; формування ідеологічної основи громадянського суспільства (виховання почуття власної відповідальності за вирішення суспільних проблем, розуміння свого місця і ролі в процесах, що відбуваються в суспільстві та державі тощо) [21].

Вбачається, що ці чинники сприяють подальшій інституціалізації міжнародних неурядових організацій як суб'єкта міжнародного права і суб'єкта міжнародних правовідносин. Для належного виконання поставлених перед ними завдань об'єктивним процесом є розширення їх прав та обов'язків. Тому, вважаємо, в подальшому буде продовжуватися становлення їх правосуб'єктності на міжнародному рівні.

Одним із визначальних факторів формування глобального громадянського суспільства постає процес цифровізації – багатовекторний процес переходу суспільства на цифрові технології, який зачіпає всі його царини і формує нову юридичну фікцію – цифровий простір. Кіберпростір утворює інформація, він не обмежений територією тільки одної держави, об'єднань держав та континентів, в ньому міжнародні політичні актори використовують цифрові технології для задля реалізації своїх функцій. В цифровому просторі складаються нові, які раніше не існували правовідносини і виникають нові певні нормативно-структуровані якості й особливості буття суб'єктів права – цифрові права.

Цифрові права – це особливий різновид суб'єктивних прав, що виражені у можливості суб'єкта мати доступ до інформації, електронним засобам і комунікаційним мережам і здійснювати різні дії з ними [23].

Основними властивостями цифрових прав є те, що: об'єктом даних прав є інформація; інформація представлена в спеціальній правовій формі; цифрові права реалізуються шляхом використання цифрових технологій; цифрові права належать тільки учасникам спілкування [24].

Цифрові права існують тільки в цифровому просторі, реалізуються тільки з використанням лише цифрових технологій, і не можуть бути виражені матеріально, так як об'єкт їх прав – інформація, має такі якості як невимірюваність, тобто до неї не можна застосовувати відомі фізичні методи і величини. Вона може мати матеріальну форму у вигляді файлу на комп'ютері, який можливо виміряти, але він є лише вираженням інформації в цифровому світі.

Обсяг цифрових прав визначено в Окінавській хартії Глобального інформаційного суспільства, зокрема: право на доступ і використання телекомунікаційної мережі – ст. 7; право на цифрові технології і штучний інтелект – ст. 5; право на створення, публікацію і захист цифрових послуг – ст. 7; право на використання цифрових послуг – ст. 7; право на обмін інформацією, вільне спілкування і вираження своєї думки в комунікаційних мережах – ст. 3; право на конфіденціальність, анонімність інформації [25]. Вважаємо, сам факт діяльності

міжнародних неурядових організацій в цифровому просторі об'єктивно надає їм додатковий обсяг прав та обов'язків, розширює рівень їх міжнародної правосуб'єктності. Тому, з розвитком нової сфери буття – цифрового простору, стає дедалі очевидним, що міжнародні неурядові організації постають як черговий суб'єкт міжнародного права.

Висновки. Сьогодні міжнародні неурядові організації визнані акторами міжнародного права у правових документах ООН. Водночас вони все ще не набули загальної правосуб'єктності на глобальному міжнародному рівні. Проте, на регіональному рівні, на рівні Європейському Союзу, вони вже постають як повноцінні суб'єкти міжнародного права. Посилюється їх роль у формуванні глобального громадянського суспільства, вони виконують низку суспільно важливих функцій, здійснюють свою діяльність в цифровому просторі. Все це об'єктивно створює передумови отримання ними повноцінного міжнародного правового статусу на глобальному рівні в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ільницька У. Особливості міжнародно-правової суб'єктності неурядових організацій. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2012. Вип. 24. 84–91.
2. Jones W.J. Leibniz as International Lawyer. BYIL. 1945. Vol. XXII. P. 5.
3. Анцелович Г.А. Международное морское право. К.: Слово, 2003. 496 с.
4. Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія і перспективи. Альманах міжнародного права. 2010. Вип. 2. 70–83.
5. Лозинський М.М. Міжнародне право. Друга частина. Загальні основи міжнародного права. – Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та інші. Т. 8. Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К.О. Савчук; відпов. Редактор В.Н. Денисов. К.: Видавничий дім Юридична книга, 2004. С. 387.
6. Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988. 191 с.
7. Камінська Н. Тенденції розвитку міжнародної правосуб'єктності: теоретичний аналіз. Міжнародне публічне право. 2014. № 39(15). 92–99.
8. Войтович С.А. Система та право міжнародних економічних організацій. Український часопис міжнародного права. 2018. № 1. 73–75.
9. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Х.: Одісей, 2009. 704 с.
10. Котенко Н.В., Карпенко С.Г. Неурядові організації: поняття, види та джерела фінансування в умовах сталого розвитку. Вісник СумДУ. Серія «Економіка». № 3. 2014. 71–81.
11. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с.
12. Резолюція ЭКОСОС 288 (X) от 27 февраля 1950 г. URL: <https://www.globalpolicy.org/component/content/article/177/31832.htm>
13. ECOSOC Resolution 1296 (XLIV), 23 May 1968 : [Electronic source]. Available from: URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/007/92/IMG/NR000792.pdf>
14. Резолюция ЭКОСОС 1996/31 от 24 июля 1996 г. URL: <http://www.un.org/ru/ecosoc/docs/1996/r1996-31.p>
15. Матвійчук А. В. Діяльність міжнародних неурядових організацій у законодавчому-правовому полі України. S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe : електронний науково-практичний журнал. 2019. Вип. 10. 14–21.

16. Європейська конвенція про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU02053?an=2>
17. Кодекс етики та поведінки Всесвітньої асоціації неурядових організацій. URL: <http://www.wango.org/>
18. Хартія відповідальності Міжнародних неурядових організацій. URL: <http://www.ingoaccountabilitycharter.org/>
19. Giddens A. Runaway World. How Globalization is Reshaping our Lives. Second Edition N.Y. Rout ledge, 419.
20. Барановський Б.Ф. Роль громадських організацій та наукового сектору у виборі моделі національної безпеки України. Економічний часопис. XXI. 2011. № 1–2. 3–5.
21. Жеребятнікова І. Пріоритети діяльності міжнародних неурядових організацій в країнах Європейського Союзу. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Актуальні проблеми сучасних міжнародних відносин. 05–06 листопада 2021 р. м. Дніпро. 53–55.
22. Тарасов О.В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 1995. 19 с.
23. Сидоренко О.П. Адміністративно-правове забезпечення надання електронних публічних послуг об'єднаними територіальними громадами в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2021. 18 с.
24. Digital freedom: the case for civil liberties on the Net, BBC News (4 марта 1999) // URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/special_report/1998/encryption/58154.stm
25. Окинавская хартия Глобального информационного общества // СПС Консультант Плюс. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=INT&n=8382#00762374266863219>